

Ivan Krastev

Na Europa

Vertaling Huub Stegeman

Boom

Oorspronkelijk verschenen als *After Europe*

© 2017 University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Pennsylvania

All rights reserved. Published by arrangement with the University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Pennsylvania. None of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without permission in writing from the University of Pennsylvania Press.

© Nederlandse vertaling Boom uitgevers Amsterdam, 2018

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging binnenwerk: Steven Boland

Verzorging omslag: Bart van den Tooren

ISBN 978 90 2442 261 6 | NUR 730, 754

www.boomfilosofie.nl

www.bua.nl

Inhoud

	Voorwoord bij de Nederlandse uitgave: Dansen met crises	7
	Inleiding: Waar hebben we dat eerder gezien?	15
1	Wij Europeanen	29
2	Zij, het volk	71
	Conclusie: Perhabsburg	117
	Overwegingen over de kwetsbaarheid en de veerkracht van Europa	
	Noten	123
	Dankwoord	127

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave

Dansen met crises

In 2004 gaf de van oorsprong Franse cultuurcriticus George Steiner uit Amerika een lezing aan het Nexus Instituut in Amsterdam. Zijn lezing ging over ‘De idee Europa’. Het Europa zoals Steiner dat voor zich zag, was er een van koffiehuisen met gratis kranten en waar de mensen naar hartenlust konden discussiëren over ideeën, konden roddelen en samenzweren. Dat Europa was een land van voetgangers, men wandelde er, het was naar menselijke maat en stond voor een intieme relatie met de ruimte. In dat Europa waren de straten en de pleinen genoemd naar staatslieden, dichters en wetenschappers en leerden mensen de geschiedenis kennen door op een stadsplattegrond te kijken. Europa heeft de tradities van zowel Jeruzalem als Athene geërfd en voelt zich daarom altijd een beetje ongemakkelijk. En tot slot leeft Europa met het panische gevoel dat alles zal eindigen in een soort ‘millennium’, waarin de Europese samenleving aan haar einde zal komen.

Toen ik eind 2016 het manuscript van *Na Europa* af had, en toen ik in mei 2017 het laatste hoofdstuk nog wat bijwerkte voor de Franse en de Duitse edities, klonk in Europa, of liever gezegd in de Europese Unie, het daverende geraas van structuren die in

elkaar zakten en werd de angst voor het einde pijnlijk sterk gevoeld. Wat men zich een jaar eerder nog nauwelijks had kunnen voorstellen, namelijk dat de EU uiteen zou kunnen vallen, leek ineens een reëel en actueel gevaar.

In de afgelopen tien jaar heeft Europa een soort dans beoefend die veel weg heeft van de negentiende-eeuwse quadrille, waarin het steeds weer met een andere crisis danste. De Unie danste met de financiële crisis van 2009–2010, werd even aan het wankelen gebracht door de Russische annexatie van de Krim, kreeg een slinger van de Brexit en raakte behoorlijk van haar stuk door de vluchtelingencrisis. Die verschillende factoren waren allemaal sterk van invloed op de manier waarop Europeanen naar de toekomst kijken. Elk van die crises had het einde van het Europese project kunnen betekenen. Tegen de verwachtingen van de eurosceptici in heeft de Unie het echter overleefd.

Hoe heeft dat zo kunnen lopen?

In 2016 verlamde een combinatie van schrik, wanhoop en fatalisme het politieke voorstellingsvermogen van de Europeanen. Voor het eerst in de geschiedenis van het Europese project had een lidstaat ervoor gekozen om de Unie te verlaten. En die lidstaat die op weg was naar de uitgang was niet zomaar een of ander afgelegen Oost-Europees land dat het aan de marge te moeilijk had gehad, maar Groot-Brittannië – de oudste Europese democratie en de voorvechter van het vrijhandelsliberalisme. ‘EU-leiders waren als de dood’, aldus commentator Mark Leonard, ‘dat andere lidstaten ten prooi zouden vallen aan dezelfde combinatie van economische onzekerheid, culturele angst en politieke vervreemding die Groot-Brittannië ertoe had gebracht de uitgang te zoeken.’ De verkiezing van Donald Trump tot Amerikaans president in november 2016 was opnieuw een bijzonder onaangename verrassing. De Europese elites voelden zich verlaten en verraden door de geschiedenis. Het verenigde, liberale Europa was een Amerikaans project geweest – de Europese beweging was zelfs gefinancierd door de Amerikaanse regering – en nu was daar plots president Trump, die duidelijk maakte dat de wereld

die Amerika had geschapen na de val van het communisme in 1989 de supermacht nu niet langer goed uitkwam. De Duitse bondskanselier Angela Merkel vatte het goed samen toen ze zei dat ‘het tijdperk waarin we volledig konden vertrouwen op anderen in zekere zin voorbij is’.

Eerst was er de financiële crisis, die maakte dat West-Europeanen vrezen voor de toekomst van hun kinderen – die wel slechter moet zijn dan hun eigen leven tot nu toe was. De EU is niet langer de structuur die landen die het moeilijk hebben rijker maakt en de kloof tussen de rijkste en de armste leden steeds verder versmalt. Over twintig jaar zal, zelfs wanneer de hervormingen in Griekenland werken, het verschil in inkomen tussen de gemiddelde Duitser en de gemiddelde Griek vergelijkbaar zijn met dat op de dag in 1981 toen Griekenland zich aansloot bij de EU. Erger is het echter dat de euro niet alleen de economieën ruïneerde van landen als Griekenland en Spanje, maar de Unie bovendien verdeelde in schuldenaars en schuldeisers, een gevaarlijke tweedeling die onverenigbaar is met het idee dat de EU bestaat uit politiek gelijkwaardige leden. De relatie tussen schuldeiser en schuldenaar werd nog nooit gekenmerkt door gelijkwaardigheid.

Daarnaast heeft het conflict tussen Rusland en Oekraïne ook verstrekkende gevolgen. Het roept vragen op over de naïeve overtuiging van de Europese elites dat oorlogen in de eenentwintigste eeuw definitief tot het verleden zouden behoren – en dat economische kracht en het vermogen om investeringen aan te trekken zouden zijn wat er werkelijk toe doet. De beleidsverandering in Washington na de verkiezing van Trump maakt duidelijk dat Europeanen niet langer op de VS kunnen vertrouwen voor hun veiligheid, zoals ze dat vanaf 1945 hadden gedaan, en dat de post-heroïsche Europese samenleving plots van een grote verworvenheid is veranderd in een grote kwetsbaarheid.

Er was echter één kwestie die het Europese project op zijn grondvesten deed schudden: de vluchtelingencrisis. Twintig jaar geleden merkte de Hongaarse filosoof en voormalig dissident Gáspár Miklós Tamás op dat de verlichting – waarin het idee van

de Europese Unie in intellectueel opzicht geworteld is – vraagt dat men gelooft in een universeel burgerschap, namelijk dat mensen dezelfde rechten zouden moeten hebben, ongeacht het paspoort dat ze bij zich dragen. Maar voor universeel burgerschap is een van de volgende twee zaken vereist: óf mensen genieten de absolute vrijheid om te migreren op zoek naar werk en een hogere levensstandaard óf de enorme economische en politieke ongelijkheid tussen landen zal moeten verdwijnen, zodat de mensen hun gelijke rechten overal kunnen genieten.

Geen van beide zal echter snel een feit zijn. Waarschijnlijk zelfs nooit. We leven in een wereld waarin mensen zich gemakkelijker dan ooit tevoren van het ene naar het andere land bewegen en het is vrijwel onmogelijk geworden om nog onderscheid te maken tussen migranten en vluchtelingen. In een wereld die wordt gekenmerkt door een ongelijke verdeling van de welvaart tussen en binnen staten, een wereld waarin de sociale media mensen in staat stellen om te zien hoe anderen leven, zelfs als die heel ver weg wonen, is migratie de nieuwe revolutionaire kracht geworden. Voor veel van de verworpenen der aarde van vandaag de dag betekent verandering naar een ander land trekken, in plaats van de regering in je eigen land veranderen en blijven waar je bent.

In een wereld die wordt gekenmerkt door massa's mensen die de grenzen oversteken, zagen de Europeanen ineens waar de grenzen aan hun liberalisme lagen. In de jaren negentig was de EU geneigd zichzelf te beschouwen als een uniek postmodern imperium, omgeven door landen die maar al te graag lid wilden worden. Zoals alle imperia die eraan voorafgingen, bevorderde ze de rechtsstaat, de vrede en de handel. De onwil (of het onvermogen) om definitieve grenzen te bepalen, was een van de belangrijkste kenmerken van het Europese project. De vluchtelingen crisis dwong de Europese elites er echter niet alleen toe om te bepalen waar de grenzen van de Unie lagen, maar bovendien om het idee van de 'open grenzen' bij te stellen en aan te passen aan een wereld waarin migratie de nieuwe revolutie is. Terwijl de Europeanen tien jaar geleden nog geheel in beslag werden geno-

men door de vraag hoe ze hun buurlanden konden veranderen, is de belangrijkste vraag nu hoe men kan voorkomen dat landen als Rusland en Turkije de EU veranderen.

De vluchtelingen crisis lijkt bovendien voor een terugkeer van het onderscheid tussen oost en west in Europa te hebben gezorgd. Toen hele gezinnen massaal de verschrikkingen van het conflict in Syrië en de wanorde van naoorlogs Irak en Afghanistan probeerden te ontvluchten, weigerden de landen van Oost-Europa hen op te nemen en beschuldigden ze Brussel en Duitsland ervan hun nationale identiteiten te willen uitwissen. De verdediging van het christelijke Europa van soevereine natiestaten zou nu het belangrijkste oogmerk worden van Midden-Europese regeringen. In de woorden van de Hongaarse premier Viktor Orbán, die in de jaren negentig nog een van de voormannen van de liberale revolutie was geweest: ‘27 jaar geleden dachten we hier in Midden-Europa dat Europa onze toekomst was. Vandaag de dag denken we dat wij de toekomst van Europa zijn.’

De paradox van de achttien maanden die zijn verstreken sinds ik dit boek voltooide, is dat de Europese Unie er niet in is geslaagd ook maar één van de crises op te lossen die haar dreigden te verscheuren, maar dat het gezamenlijke effect van de crises er wonderbaarlijk genoeg toe lijkt te hebben bijgedragen dat de Unie bleef bestaan.

De chaos die na het Brexit-referendum is ontstaan in het VK heeft Europeanen bewust gemaakt van de risico's van een desintegratie, en opiniepeilingen laten duidelijk zien dat het aantal voorstanders van een vertrek uit de Unie in alle Europese landen is afgenomen. In plaats van dat de eurosceptische populistten wonnen in Frankrijk en Nederland, was de overwinning van Emmanuel Macron een signaal dat er een progressief, pro-Europees populisme in opkomst is dat erin slaagt om het idee Europa te combineren met de eis van een radicale verandering. En hoewel geen van de talloze problemen die verdeeldheid hebben gezaaid in de Unie – niet de crisis van de eurozone, niet het conflict tussen Rusland en Oekraïne, niet het lot van de vluchtelingen – is

verdwenen, hebben de Europese economieën zich in een jaar tijd flink hersteld, is de werkloosheid afgenomen en laten de opiniepeilingen zien dat weer meer en meer mensen vertrouwen hebben in de Europese toekomst.

De opkomst van Macrons Frankrijk heeft er bovendien voor gezorgd dat sommigen die in Midden- en Zuid-Europa kritisch stonden tegenover Duitsland, weer kunnen geloven dat niet alle Europese beslissingen zullen worden genomen in Berlijn. Ondertussen heeft de opkomst van extreemrechts in hun land de Duitsers beroofd van de illusie dat zij een uitzondering op de regel vormden in de Europese crisis. Hoewel het echter Macrons moment was dat de stemming in Europa deed omslaan, was het uiteindelijk het gezamenlijke effect van de verschillende crises dat heeft geleid tot de structurele condities voor de onverwachte heropleving van de EU. Door een soepeler begrotingsbeleid toe te staan aan landen die geld besteden aan vluchtelingen (waaruit dergelijke uitgaven dan precies moeten bestaan, is het onderwerp van onderhandelingen tussen Brussel en de lidstaten) slaagden Europeanen erin om enige flexibiliteit te introduceren in de Eurozone – en dan met name in Griekenland en Italië – zonder dat daarvoor formeel regels hoefden te worden gewijzigd.

Terwijl de vluchtelingen crisis de Midden-Europeanen verenigde en waarschijnlijk de belangrijkste aanleiding is voor hun verzet tegen Brussel, zorgde het conflict tussen Rusland en Oekraïne juist weer voor verdeeldheid tussen landen als Polen en Hongarije. Dat beperkte de mogelijkheden voor gezamenlijk optreden tegen Brussel en maakte het tegelijk onmogelijk voor Hongarije om zijn veto uit te spreken over sancties tegen Rusland, omdat het land het breekbare bondgenootschap met Polen niet wilde riskeren. Kortom: dat de EU te maken heeft met niet één maar met een groot aantal crises, heeft geleid tot steeds weer andere kampen en coalities, en dat biedt ruimte om te manoeuvreren. Het heeft gezorgd voor die essentiële flexibiliteit waaraan de Unie zo sterk behoefte had om opnieuw haar evenwicht te vinden.

De crises hebben de verschillende Europese samenlevingen er daarnaast toe gedwongen om meer interesse te tonen in elkaar. Duitsers werden experts op het gebied van de Griekse economie, Polen en Hongaren begonnen zich te interesseren voor het asielbeleid van Berlijn. En West-Europeanen kijken voor het eerst sinds 1989 weer met belangstelling naar wat er werkelijk aan de hand is in Midden-Europa.

Cambridge Dictionary verkoos het woord *populism* tot zijn woord van het jaar 2017. In 2015 was dat nog *austerity* (bezuinigingen) geweest en in 2016 *paranoid*. Paranoia als gevolg van bezuinigingen leidde tot populisme. Dat populisme is in 2018 niet verdwenen. De uitslagen van de Italiaanse verkiezingen van maart en de Hongaarse van april maakten dat de stemming in Europa opnieuw veranderde. In 2018 wordt Italië geregeerd door een brede populistische coalitie van de Vijfsterrenbeweging, die ontstond als reactie op de financiële crisis, en de Lega, die het antwoord was op de migratiecrisis. Een goed begrip van wat er in Italië aan de hand is, is van levensbelang om te kunnen begrijpen wat er in Europa speelt, want het land lijdt onder de gevolgen van een langdurige economische stagnatie én de enorme instroom van migranten van buiten Europa. Net als Oost-Europese landen ziet Italië een enorme uitstroom van jongeren en goed opgeleide Italianen uit het land. Het Italiaanse voorbeeld laat bovendien zien dat wanneer antibezuinigingspartijen en antimigratiepartijen samen aan de macht komen, de antimigratiepartij de grootste invloed zal hebben, omdat het eenvoudiger is om aan symboolpolitiek te doen op het gebied van migratie dan op dat van de begrotingspolitiek.

In 2016 dacht men graag na over de toekomst van Europa aan de hand van parallellen met de laatste dagen van het Habsburgse Rijk. Begin 2018 lijkt het echter minder belangrijk te zijn om te begrijpen waarom dat rijk in 1918 heeft kunnen uiteenvallen dan om te begrijpen waarom het niet veel eerder uiteenviel – in 1848, 1867 of een van die talloze andere turbulente jaren die nog zouden volgen. Voor de EU is het dus niet opnieuw 1918, en al even-

min gaat ze door een soort jaren dertig. Als de Unie binnenkort uiteen zou vallen, is dat niet als gevolg van een soort historische noodzakelijkheid, maar eerder vanwege een ongelukje. Voorlopig mogen Europeanen nog hopen dat ‘veerkracht’ het woord van 2018 zal worden.

Wanneer ik *Na Europa* nu opnieuw lees, denk ik dat ik gelijk had toen ik stelde dat we de Europese Unie niet als vanzelfsprekendheid moeten beschouwen en dat de vluchtelingencrisis en de manier waarop Europese politieke leiders ermee omgaan de toekomst van Europa zullen bepalen. Toch zou ik, als ik nu dit boek zou schrijven, met het oog op de politieke ontwikkelingen in Duitsland sterker de nadruk leggen op de belangrijke lessen die we hebben geleerd van de geschiedenis van het uiteenvallen van Europese entiteiten, namelijk dat de crises van imperia altijd beginnen aan de marge, maar meestal uitdraaien op een revolte in het centrum. Nu is het de vraag of Duitsland zal vasthouden aan het Europese project, en het antwoord op die vraag zult u in dit boek niet aantreffen.

Wenen, juli 2018

Inleiding

Waar hebben we dat eerder gezien?

Eind juni 1914 kwam er in een afgelegen garnizoensstad aan de grens van het Habsburgse Rijk een telegram binnen. Het bestond maar uit één zin, volledig in hoofdletters: VOLGENS GERUCHTEN TROONOPVOLGER IN SARAJEVO VERMOORD. Graaf Batthyányi, een van de keizerlijke officieren, had even moeite om het nieuws te geloven en begon in zijn moedertaal, het Hongaars, met zijn landgenoten te praten over de dood van aartshertog Franz Ferdinand, van wie algemeen werd aangenomen dat hij sympathie had voor de Slaven. Luitenant Jelacich, een Sloveen die zo zijn bedenkingen had bij Hongaren – vooral omdat ze niet loyaal zouden zijn aan de troon – stond erop dat het gesprek werd voortgezet in het gebruikelijkere Duits. ‘Ik zal het in het Duits zeggen’, stemde graaf Batthyányi in. ‘Wij zijn het erover eens, mijn landgenoten en ik, dat we blij kunnen zijn als het zwijn dood is!’

Dit was het einde van het multi-etnische Habsburgse Rijk – althans zoals Joseph Roth dat schetst in zijn geweldige roman *De Radetzkykymars*.¹ Het rijk ging uiteindelijk ten onder, deels door het lot, deels als gevolg van moord, zelfmoord en misschien ook gewoon pech. Terwijl historici het er nog altijd niet over eens zijn of de ineenstorting van het rijk een natuurlijke dood was ten

gevolge van institutionele uitputting of dat het eerder bruut werd vermoord in de Eerste Wereldoorlog, blijft de geest van het mislukte Habsburgse experiment het Europese denken achtervolgen. Oscar Jászi – getuige (en historicus) van het einde van de monarchie – wist het treffend te verwoorden toen hij in 1929 schreef dat ‘als het Oostenrijks–Hongaarse staatsexperiment werkelijk succesvol zou zijn geweest, de Habsburgse monarchie op eigen grondgebied het meest fundamentele probleem van het hedendaagse Europa zou hebben opgelost ... Hoe is het mogelijk om individuele volkeren met uiteenlopende idealen en tradities zo te verenigen dat ze elk hun eigen manier van leven kunnen voortzetten, terwijl tegelijkertijd hun nationale soevereiniteit voldoende wordt ingeperkt om een vreedzame en effectieve internationale samenwerking mogelijk te maken?’²

Zoals we weten, zou het experiment nooit worden afgerond, omdat Europa er niet in slaagde zijn lastigste probleem op te lossen. Roths verhaal laat goed zien dat wanneer er eenmaal een einde komt aan politieke en culturele gekunsteldheid, dat vaak vrij snel gaat. Het einde is tegelijk het natuurlijke resultaat van structurele gebreken en het equivalent van een verkeersongeluk – een onbedoeld gevolg dus, of zoiets als slaapwandelen, een moment dat een geheel eigen dynamiek kent. Het is zowel onvermijdelijk als onbedoeld.

Zijn we op dit moment getuige van een vergelijkbaar ‘desintegratiemoment’ in Europa? Zijn de democratische beslissing van Groot-Brittannië om de Unie te verlaten (op economisch niveau is het effect hiervan vergelijkbaar met het vertrek van twintig kleinere EU-landen) en de opkomst van eurosceptische partijen op het continent een teken dat onze moderne poging om een oplossing te vinden voor het meest fundamentele probleem dat we in Europa hebben, bezig is te mislukken? Is de Europese Unie gedoemd uiteen te vallen zoals het Habsburgse Rijk uiteenviel? Zal 2017 – een jaar waarin belangrijke verkiezingen worden gehouden in Nederland, Frankrijk en Duitsland – een even belangrijk jaar blijken te zijn als 1917?

Jan Zielonka merkte al eens bijzonder scherpzinnig op dat ‘we veel theorieën hebben over Europese integratie, maar vrijwel geen over Europese desintegratie’.³ Dat is geen toeval. De bedenkers van het Europese project hebben zichzelf wijsgemaakt dat zolang het ‘d-woord’ maar niet valt, het ook nooit zover zal komen. Voor hen was de integratie een soort hogesnelheidstrein – nergens halt houden en nooit terugkijken. Men gaf er de voorkeur aan om het uiteenvallen van Europa ondenkbaar te maken, liever dan de mogelijkheid open te laten de integratie terug te draaien. Er zijn echter nog twee andere redenen waarom er zo weinig theorieën zijn over de desintegratie. De eerste is een kwestie van definitie: hoe maken we een onderscheid tussen het uiteenvallen en de hervorming of de herinrichting van de Unie? Zou het vertrek van een groep landen uit de eurozone of uit de Unie zelf neerkomen op desintegratie? Of zou de afname van de wereldwijde invloed van de EU en het teruggedraaien van enkele van de belangrijkste verworvenheden van de Europese integratie (zoals het vrije verkeer van goederen en mensen of de afschaffing van instellingen zoals het Europees Gerechtshof) een bewijs zijn van de ontbinding? Betekent het ontstaan van een tweelaagse EU een feitelijke desintegratie of is het juist een stap op weg naar een nadere en meer geslaagde eenheid? Is een Unie die bestaat uit onverdraagzame democratieën wel in staat het project voort te zetten?

En dan is er nog de ironische situatie dat juist nu de politieke leiders en het grote publiek verlamd lijken door de angst voor een mogelijk uiteenvallen, Europa sterker geïntegreerd is dan ooit tevoren. De financiële crisis heeft het idee van een bankenunie tot werkelijkheid gemaakt. De noodzaak om te komen met een effectief antwoord op de toenemende terroristische dreiging heeft Europeanen ertoe gedwongen om – meer dan ooit – samen te werken op het gebied van veiligheid. Het meest paradoxale is nog wel dat de verschillende crises waarmee de Unie momenteel te maken heeft ervoor zorgen dat gewone Duitsers ongewoon veel belangstelling hebben voor de problemen van de Griekse en de